

BUDOWNICTWO Z POLAN OPAŁOWYCH W UHOWIE NA PODLASIU

Martyna Kusznerko*, Jarosław Szewczyk**

* E-mail: martyna.kusznerko@wp.pl

** Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, ul. Grunwaldzka 11/15, 15-893 Białystok

E-mail: jarsz@pb.edu.pl

STACKWALL BUILDINGS IN PODLASIE REGION

Abstract

The paper contains the results of the recent field surveys and investigations on low-tech architecture and local materials building, especially in the village Uhowo in Łapy commune, the Podlasie region, north-east Poland, performed in 2011. In Uhowo 11 *stackwall* buildings (i.e. buildings with *stackwall* or *cordwood masonry* walls) have been found and the additional 1 was destroyed in 2007. The buildings were homes built in the 1950's. They form the biggest concentration of *stackwall* buildings found in one settlement unit. They also seem to be an attractive subject for further studies on the usage and parameters of such constructions.

Streszczenie

W artykule przedstawiono wyniki przeprowadzonych w 2011 roku badań wiejskiego budownictwa z alternatywnych materiałów lokalnych we wsi Uhowo w gminie Łapy. Znajdowało się tam do niedawna 12 (obecnie 11, bo jeden zburzono w 2007 roku) budynków o ścianach z drobnowymiarowego drewna opałowego spajanego zaprawą cementowo-wapienną, wzniesionych w latach pięćdziesiątych XX wieku. Wydają się one być najliczniejszą na świecie grupą takich obiektów zlokalizowanych w pojedynczej miejscowości, a z uwagi na czas powstania stanowią atrakcyjny przedmiot ewentualnych badań nad parametrami fizykotermicznymi, użytkowaniem i starzeniem się obiektów tego typu.

Keywords: cordwood masonry; stackwall; low-tech architecture; Podlasie region

Słowa kluczowe: cordwood masonry; budownictwo drewno wapienne; nurt low-tech; Podlasie

1. FENOMEN BUDOWNICTWA Z POLAN OPAŁOWYCH

U schyłku lat sześćdziesiątych fala studenckiej kontrkultury wyeksponowała i rozwinęła idee życia zgodnego z naturą (idee utopijne – *vide* hippisi, dzieci-kwiaty), zaś wielki kryzys naftowy z roku 1973 zwiększył zainteresowanie alternatywnymi materiałami i źródłami energii. W rezultacie tych oraz innych czynników w tamtym czasie, będącym okresem kontestacji dotychczasowego porządku, to jest na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku, zaczęło świadomie i systematycznie poszukiwać

zamienników wszystkiego – na przykład substytutów powszechnie używanych materiałów i konstrukcji (także budowlanych), zastępczych źródeł energii, innych stylów życia, alternatywnych struktur społecznych (w czym znów przodowali hippisi) i tak dalej. Z czasem określenie „alternatywny” nabrało nawet pozytywnego wydźwięku, stając się propagandowym hasłem coraz liczniejszych organizacji zrzeszających kontestatorów społeczeństwa opartego na konsumpcji, rywalizacji i materializmie¹.

¹ O światopoglądowym przełomie tamtych czasów świadczyć może na przykład to, że właśnie w tym okresie, to jest w 1971 roku, w kanadyjskim Vancouver powstała Fundacja Greenpeace, a w roku 1977 organizację Amnesty International wyróżniono Pokojową Nagrodą Nobla.

Moda na alternatywy i substytuty nie ominęła też ani budownictwa, ani architektury. I choć pozostała na uboczu głównych trendów cywilizacyjnych, do dziś znajduje zwolenników – zarówno umiarkowanych zwolenników, jak też gorliwych pasjonatów, a nawet fanatycznych aktywistów. Wciąż powstają nowe „ekologiczne” trendy w projektowaniu architektoniczno-budowlanym – rozwija się zatem budownictwo niskoemisyjne (w przeliczeniu na CO₂), energoszczędne (*low-energy*), niskonakładowe (*low-cost*), niskotechnologiczne (*low-tech*), wysokotechnologiczne ukierunkowane na ekologię (*eco-tech*), tak zwane zrównoważone (*sustainable*), z materiałów lokalnych, gliny i ziemi (*eartharchitecture*); rozwija się też architektura zielona (*greenarchitecture*), ekoarchitektura (*ecoarchitecture*), permakultura (*permaculture* – definiowana jako „sposób świadomego projektowania i utrzymywania siedlisk ludzkich oraz stabilnych ekosystemów rolniczych”), biobudownictwo (por. niemieckie hasło *Baubiologie*) i tym podobne. I choć wielu takim określeniom brakuje zarówno ścisłości, jak też konsekwencji w ich stosowaniu, to jednak wyznaczają one pewien charakterystyczny obszar zainteresowań sporej grupy osób – ekologów, architektów i „zwykłych ludzi” wrażliwych na ekologiczne hasła lub wręcz budujących całą strukturę swego światopoglądu na poczuciu odpowiedzialności za ziemskie ekosystemy. Inna rzecz, że za różnorodnością owych haseł stoi jeszcze większa różnorodność ich interpretacji i indywidualnych postaw, które niekiedy można zaliczyć do sentymentalnego pseudoekologicznego „kiczu intelektualnego”, innym zaś razem bywają to zaskakująco głębokie i dojrzałe osądy, za którymi stoi szczerze i pozbawione uprzedzeń zainteresowanie przyszłością cywilizacji. Charakterystyczna jest zresztą popularność takich idei wśród osób młodych, obserwowana na przykład wśród studentów Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej i przejawiająca się między innymi w popularności „ekologizujących” tematów prac dyplomowych.

Powyższe refleksje stanowią ideowe tło węższego, lecz niezwykle ciekawego zjawiska, jakim jest popularność alternatywnego budownictwa z materiałów lokalnych (*local materials*) i nieprzetworzonych (tzw. *raw materials*), a zwłaszcza z użyciem gliny, a w ramach tego ostatniego – zainteresowanie budownictwem z drobnych polan opałowych lub krótkich pieńków spajanych gliną. Otóż w latach sześćdziesiątych XX wieku w USA

zaczęto badać, a w kolejnej dekadzie ulepszać i ponownie wykorzystywać ów nietypowy rodzaj konstrukcji, który już wcześniej, bo na przełomie XIX i XX wieku sporadycznie stosowano w północno-wschodniej części USA oraz w Kanadzie, a także w krajach skandynawskich i na pogórzu czeskich Karkonoszy. Znano go *stackwall*, później zaś *cordwood masonry*². Badania prowadzono dwupłaszczyznowo:

- 1) wyszukiwano dawne obiekty posiadające tę konstrukcję, mając na celu rozpoznanie budownictwa *stackwall* jako zjawiska (czy wręcz technologicznego fenomenu) i ochronę jego wytworów,
- 2) poszukiwano uzasadnienia i sposobów przywrócenia tej technologii do powszechnego stosowania.

Okazało się, że kilkadziesiąt (nie więcej niż siedemdziesiąt) starych obiektów o ścianach z polan lub z pieńków spajanych gliną istniało dawniej w stanie Wisconsin w USA, a po długich kwerendach kanadyjscy badacze uzyskali też informacje o kilkudziesięciu takich obiektach rozsianych po całej Kanadzie. Z tych wszystkich budynków pozostały jednak nieliczne, które zaczęto chronić jako pamiątki po pionierskich etapach „cywilizowania” północnoamerykańskiego kontynentu i jako świadectwa historii, a także jako technologiczne ewenementy i wytwory architektoniczno-konstrukcyjnej pomysłowości, wreszcie jako obiekty o niewątpliwym uroku estetycznym, pozytywnie wpływające na krajobraz i miłe dla oka dzięki swej nietypowej fakturze, materiałowi i barwie.

Na przykład pochodzący z 1899 roku dom i zajazd Jana i Wawrzyńca Mecikalskich w Jennings w stanie Wisconsin, posiadający ściany z polan spajanych zaprawą wapienną, odrestaurowano w latach 1985-1987 z inicjatywy historyka Williama H. Tishlera, a wcześniej (również z jego inicjatywy) wpisano do stanowego rejestru zabytków (Wisconsin State Historic Register), ostatecznie zaś do Narodowego Rejestru Zabytków USA (National Register of Historic Places). Wspomniane działania konserwatorskie współfinansowała Fundacja Kohlera. Inny dom o podobnej konstrukcji to dawny dom Augusta i Barbary Kruzów, zbudowany w 1884 roku przez Franciszka Stefaniaka w okolicach Shawano, zaś w latach dziewięćdziesiątych XX wieku przekazany Stanowemu Towarzystwu Historycznemu stanu Wisconsin, a następnie przenie-

² Inne nazwy tej konstrukcji to *stovewood construction*, *log end construction* (*log-end wall*). Rzadziej stosowano nazwy *fire log wall*, *butt end wall* albo *short log wall*. W krajach skandynawskich nazywano ją *kubbehus* lub *kubbehus*, we Francji *bois cordé*, w Czechach *špalíčková* albo *krčková stavba*, w Rosji *glinocziurka*, *tolstowskaja konstrukcija* (konstrukcja tolstowska) i *stiena-poliennica*.

siony do założonego w 1976 roku dużego parku skansenowskiego Old World Wisconsin z siedzibą w Eagle (między Milwaukee a Madison w stanie Wisconsin). W 1989 roku do Narodowego Rejestru Zabytków USA wpisano również dwa z istniejących pierwotnie ośmiu minipensjonatów, wzniesionych w 1937 roku w dawnym ośrodku Edgewater Beach Resort w Lake Detroit w stanie Minnesota. Do tego rejestru wpisano też dawny tzw. dom Norrisa Millera w pobliżu Decorah w stanie Iowa, który odrestaurowano na początku lat osiemdziesiątych XX wieku. W tym ostatnim przypadku prace renowacyjne i procedurę wpisu do rejestru zabytków przeprowadzono pod auspicjami Norwesko-Amerykańskiego Muzeum Vesterheim w Decorah (Norwegian American Museum of Decorah). W Webster House Historical Museum w Elkhorn w stanie Wisconsin przechowywany jest także spory kawałek starej ściany z polan, pochodzący z najstarszego, lecz dziś już nieistniejącego budynku o omawianej tu konstrukcji, to znaczy z domu Davida Williamsa, wzniesionego w połowie XIX wieku. Dom wprawdzie zburzono w 1950 roku, ale część ściany udało się objąć ochroną muzealną. W tym przypadku działaniom konserwatorskim patronowało Towarzystwo Historyczne Hrabstwa Wallworth. Podobnie pojedyncze przypadki ochrony tego typu obiektów odnotowano w Kanadzie, gdzie przynajmniej 11 budynków o tej konstrukcji wpisano do Kanadyjskiego Rejestru Zabytków (Canadian Inventory of Historic Buildings).

Wkrótce okazało się też, że gdy obiekty o ścianach z krótkich pieńków lub polan są odpowiednio „reklamowane”, wówczas przyciągają turystów, a dzięki temu ożywiają miejscową gospodarkę. Dzięki „polankowym” pensjonatom Edgewater Beach Resort w Lake Detroit w stanie Minnesota zaktywizował gospodarczo okolicę i wpłynął na rozwój całego 8-tysięcznego miasteczka Detroit Lakes, które do dziś przyciąga turystów. Wspomniany już dom Kruzów jest uważany za jedną z głównych atrakcji niemałego i dynamicznie funkcjonującego parku skansenowskiego Old World Wisconsin w Eagle. Inna rzecz, że do dzisiaj zachowało się jedynie kilka z kilkudziesięciu obiektów o tej konstrukcji w USA i kolejnych kilkudziesięciu w Kanadzie, zaś poza kontynentem północnoamerykańskim wiemy o próbach (niestety, znacznie spóźnionych) ochrony domów z polan w północnych Czechach – na przykład we wsi Horní Štěpanice (na pogórzu Karkonoszy, na północny wschód od miasta Jilemnice), które między

innymi właśnie dzięki zaistnieniu tam takiego budownictwa od 1995 roku pozostaje (zgodnie z czeską nomenklaturą) *rezerwatem architektonicznym*, zaś lokalne publikacje krajoznawczo-przewodnikowe informują o znajdujących się w tej wsi dawniej i dziś obiektach mających ściany z polan, aczkolwiek jednemu z autorów niniejszego artykułu udało się w 2010 roku znaleźć już tylko jeden taki obiekt, mianowicie dawną szkołę (współcześnie figuruje ona jako dom nr 3). Innym przykładem może być położona w czeskich Górach Orlickich wieś Borová, w której domy nr 16 i 72 posiadające nieotynkowane ściany z polan są często fotografowane, zaś fotografie chętnie zamieszczane w lokalnych informatorach turystycznych, przewodnikach, opracowaniach krajoznawczych oraz wielu dokumentach poświęconych aspektom planistyczno-konserwatorskim, a także w Internecie. Jednakże w całych Czechach, z co najmniej czterdziestu polanowych budynków zarejestrowanych przed różnymi badaczami, do dziś zostało się nie więcej jak 10, a prawdopodobnie nawet mniej, bo tylko 4-5 takich obiektów³.

Stosunkowo niedawno, to znaczy w latach 1998-2004, spóźnione badania i jeszcze bardziej spóźnione próby ochrony takich konstrukcji podjęto także w Norwegii i w Szwecji. Badania finansowano ze środków Norweskiego Funduszu Kultury (Norsk Kulturfond), zaś zaangażowane instytucje to muzea, mianowicie Norsk Landbruksmuseum (Norweskie Muzeum Rolnictwa), Follo Museum w Akershus, Fredrikstad Museum w Østfold i Trøndelag Folkemuseum w regionie Sør-Trøndelag. Odnaleziono informacje o kilkudziesięciu starych obiektach posiadających ściany z polan, zaś wyniki badań są obecnie opracowywane.

Jak widać, zarejestrowane w zaledwie kilku krajach dawne obiekty o ścianach z polan lub krótkich pieńków spajanych zaprawą lub gliną uważa się za ewenementy technologiczno-kulturowe i poświęca się im sporo uwagi. Występowały bardzo nielicznie i w większości już nie istnieją, za to te, które się dotąd ostały, przyciągają uwagę i zwłaszcza ostatnio coraz częściej budzą zainteresowanie środowisk konserwatorskich, architektów, miejscowych pasjonatów lokalnej kultury i pracowników naukowych.

2. FENOMEN PODLASIA

Badania prowadzone przez Jarosława Szewczyka w latach 2000-2010 na Podlasiu zaowocowały pozy-

³ Por. J. Szewczyk, *O związkach czesko-sudeckiej konstrukcji budowlanej typu „krčková stavba” z budownictwem ludowym na Podlasiu* [w:] „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t.6, Muzeum Rolnictwa im. K. Kluka w Ciechanowcu, Ciechanowiec 2010, s.83-123.

skaniem informacji o dawnych podlaskich budynkach pochodzących (z nielicznymi wyjątkami) z lat 1920-1955 i posiadających ściany z drobnowymiarowych polan opałowych, a więc reprezentujących wspomnianą już technologię polanowo-glinianą lub polanowo-wapienną (*stackwall*, czyli inaczej *cordwood masonry*). Do 2010 roku zarejestrowano 262 takie obiekty, z których ponad połowa zachowała się po dziś dzień, a wiele jest nadal użytkowanych (głównie jako domy mieszkalne). To zaskakująco dużo, zważywszy, że największe znane dotychczas skupisko „polanowych” budynków, mianowicie w stanie Wisconsin w USA, obejmowało nie więcej jak 70 obiektów, z których po dziś dzień przetrwało kilka lub co najwyżej kilkanaście. Tymczasem na Podlasiu podobne budynki wciąż są użytkowane, a w toku dziesięcioletnich badań zgromadzono między innymi ponad 4 tysiące fotografii ponad setki takich obiektów, a także przeprowadzono wywiady z ich użytkownikami, a nawet budowniczymi. Wyniki badań dotyczących budownictwa z polan opałowych na Podlasiu przedstawiono w wydanej w 2010 roku monografii naukowej⁴, w której wysunięto i uzasadniono tezę, że „*podlaskie ludowe budownictwo z drewna opałowego charakteryzuje się wielością wariantów wykraczających poza dawne książkowe standardy, efektywnością i finezją rozwiązań (tj. konkretnych rodzajów konstrukcji oraz reprezentujących je licznych budynków)*. Wszystkie te cechy, a także hipotetyczne powiązania z podobnymi zjawiskami budowlanymi zaobserwowanymi poza terytorium Polski powodują, iż podlaskie budownictwo z drewna opałowego zasługuje na poznanie i ochronę”⁵. Co więcej, podlaskie domy z polan opałowych budowano dość niedawno – ostatnie być może na początku lat sześćdziesiątych XX wieku (a na pewno niektóre powstawały jeszcze w roku 1955). Poza tym w podlaskich konstrukcjach stosowano oryginalne i nieznane gdzie indziej udoskonalenia, sprzyjające trwałości tych obiektów.

3. FENOMEN UHOWA

Kwerendy terenowe przeprowadzone przez Martynę Kusznerko w podbiałostockiej wsi Uhowo

w maju 2011 roku (a więc już po ukazaniu się wspomnianej powyżej monografii podsumowującej wyniki wcześniejszych badań) zaowocowały zarejestrowaniem kolejnych 12 budynków mieszkalnych posiadających ściany z polan opałowych spajanych zaprawą cementowo-wapienną⁶. Wszystkie te domy powstały we wczesnych latach powojennych i są nadal zamieszkałe, za wyjątkiem dwóch: jednego już zburzonego, drugiego zaś (przy ul. Surażskiej 5) niezamieszkanego. Ich charakterystyka jest przedmiotem odrębnego opracowania⁷ i nie będzie tu szczegółowo omawiana, natomiast komentarza wymaga sam fakt odnalezienia tak licznej grupy obiektów o ścianach typu polanowo-wapiennego (*cordwood masonry*), gdyż podnosi to wieś Uhowo do rangi miejscowości o największym procentowym udziale tak nietypowej konstrukcji w ogólnej liczbie obiektów budowlanych. Owszem, dawniej w 300-tysięcznym (przed wojną zaś 140-tysięcznym) Białymstoku znajdowało się więcej, bo co najmniej 17 budynków o ścianach z drewna opałowego, ale stanowiły one poniżej 2 promili (0,2%) ogólnej liczby budynków. Tymczasem Uhowo liczy zaledwie 1500 mieszkańców i około 350 domów, więc liczba 12 obiektów z polan opałowych, stanowiąca aż 3,5% ogólnego stanu zabudowy mieszkaniowej, okazuje się zaskakująco wysoka. W dotychczasowym piśmiennictwie poświęconym budownictwu typu *cordwood masonry* nie znano dotychczas miejscowości o równie dużej względnej (w stosunku do liczby wszystkich budynków) koncentracji obiektów o ścianach z polan opałowych⁸, zaś co do koncentracji bezwzględnej - z Uhowem rywalizuje jedynie Białystok, zresztą niedaleki, bo odległy o 20 kilometrów. Jednak w odróżnieniu od Białegostoku, gdzie obiekty tego typu pochodziły z lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku, w Uhowie wszystkie wzniesiono już po drugiej wojnie światowej. Poza tym większość takich budynków w Białymstoku uległa do tej pory zniszczeniu (tylko trzy są do dziś użytkowane jako mieszkania) i obecnie Uhowo posiada rzeczywiście najwięcej obiektów o tej konstrukcji – najprawdopodobniej najwięcej na świecie! Wszystkich 11 zachowanych budynków w Uhowie to domy mieszkalne, w większości rzeczywiście zamieszkałe.

⁴ J. Szewczyk, *Budownictwo z polan opałowych (cordwood masonry albo stackwall)*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej („Rozprawy Naukowe” nr 203), Białystok 2010.

⁵ J. Szewczyk, *Budownictwo...*, *op.cit.*, s. 200.

⁶ Są to domy mieszkalne przy: (1) ul. Białostockiej 8, (2) ul. Białostockiej 32, (3) ul. Białostockiej 43, (4) ul. 1 Maja 6, (5) ul. 1 Maja 7, (6) ul. Mickiewicza 4, (7) ul. Mickiewicza 25, (8) ul. Kościelnej 8, (9) ul. Surażskiej 4, (10) ul. Surażskiej 5, (11), ul. Szkolnej 17, (12) nieistniejący już budynek o niejasnej lokalizacji, wspomniany przez mieszkańców Uhowa.

⁷ M. Kusznerko, *Nowo odkryta grupa 12 budynków z drewna opałowego we wsi Uhowo* [w:] „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t.7, Muzeum Rolnictwa im K. Kluka w Ciechanowcu, Ciechanowiec 2011 – w druku.

⁸ Na przykład czeska wieś Borova w Czochowcu, w osadach i miasteczkach na pograniczu USA i Kanady rejestrowano jeden lub dwa, a maksymalnie trzy takie obiekty.

Odrębnym aspektem jest czas powstania owych obiektów oraz wynikające stąd konsekwencje. Otóż fakt, że wszystkie wzniesiono po drugiej wojnie światowej, jest istotny z uwagi na możliwości prowadzenia dalszych badań tej konstrukcji. Albowiem po pierwsze, żyją jeszcze budowniczyowie tych domów, dysponujący interesującymi informacjami na temat pochodzenia i zróżnicowania wspomnianej technologii. Po drugie, istnieją szanse na pozyskanie dodatkowych informacji od sąsiadów i krewnych budowniczych (wiosną i latem 2011 roku Martyna Kusznerko przeprowadziła wywiady z niektórymi mieszkańcami i budowniczymi⁹). Po trzecie, budynki są dobrze zachowane, pozostają wciąż użytkowane i dlatego mogą być monitorowane w celu określenia ich parametrów użytkowych (wytrzymałościowych, fizykotermicznych, zużycia i korozji biologicznej itp.). Po czwarte, stosunkowo późny czas powstania (biorąc pod uwagę, że obiekty o podobnej konstrukcji w innych krajach powstawały w drugiej połowie XIX wieku i w pierwszych trzech dekadach XX stulecia) pozwala zaklasyfikować Uhowo jako wieś będącą poniekąd technologicznym reliktem i zarazem anachronizmem, co w tym przypadku należy rozumieć w sensie pozytywnym: „reliktowość” to zachowanie i użytkowanie budynków reprezentujących dawne technologie i rozwiązania budowlane, zaś „anachroniczność” tkanki budowlanej oraz rzemiosła budowlanego oznacza, że w czasie, gdy w innych krajach budownictwo z polan opałowych już dawno zanikło (to jest w latach pięćdziesiątych XX wieku), tu dopiero zaczęło się rozwijać i uważane było za *novum*. Ów czasowy paradoks okazuje się naprawdę niezwykły, jeśli uwzględnimy następujące fakty:

- w Czechach, Norwegii, Szwecji, USA i Kanadzie największe nasilenie ruchu budowlanego z zastosowaniem konstrukcji z drobnowymiarowego drewna opałowego przypadło na drugą połowę XIX wieku;
- w USA w 1926 roku opublikowano pierwszy artykuł naukowy¹⁰ poświęcony budownictwu z drewna opałowego jako fenomenowi rzadkiemu, być może jednostkowemu i właściwie już zanikłemu,

Ryc. 1. Dom w Uhowie przy ul. 1 Maja 7, mający ściany z polan opałowych. Fot. M. Kusznerko

zaś kolejne artykuły opublikowano w latach sześćdziesiątych XX wieku i już wówczas podkreślano szybki zanik starej tkanki budowlanej reprezentującej tę konstrukcję (tymczasem w Polsce wciąż jeszcze wznoszono takie budynki);

- na terenach Polski, Niemiec (Meklemburgii), Litwy i Białorusi technologie budowlane zbliżone do budownictwa z polan opałowych typu *cordwood masonry* występowały już na początku XIX wieku i są poświadczone w dawnym piśmiennictwie technicznym¹¹, ale występowały nielicznie i jedynie w pewnych regionach, zaś później ich stosowanie w budownictwie właściwie zanikło – a jedynym wyjątkiem była Białostoczczyzna, na tle której swoistym fenomenem okazuje się właśnie Uhowo.

Podsumowując, nadnarwiańska wieś Uhowo zawiera największe znane dotąd na świecie skupisko budynków posiadających specyficzną konstrukcję cor-

⁹ Wywiady przeprowadzono między innymi z Jerzym Kusznerko (dziadkiem autorki), Mieczysławą Bielonko, Władysławą Halicką, Tomaszem Januszkiem, Zofią Kowalewicz, Dorotą Perkowską, Wacławem Szczerbą i Andrzejem Szylukiem.

¹⁰ P.B. Jenkins, *A Stove-wood House* [w:] „Wisconsin Magazine of History” nr 7/1923, s.189-193, [także w:] <http://content.wisconsinhistory.org/cdm4/document.php?CISOROOT=/wmh&CISOPTR=3966&CISOSHOW=3886> <dostęp 22.06.2010>.

¹¹ Por. np. F.C.L. Karsten i J.H. Hundt: *Beschreibung einerhöchsteinfachen Methodewie Landgebäude mit Ersparungaller Sohl- Stender- und Riegel-Hölzererbautwerdenkönnen*, Doench, Liegnitz 1811; A.D. Thaar: *Ueber die SundtscheLehmbau-Methode* [w:] „Annalen der Fortschritte der Landwirthschaft in Theorie und Praxis” 1811, t.II, s.554-568, [także w:] <http://books.google.pl/books?id=Dt46AAAACAAJ> <dostęp 11.11.2010>; P.W.: *Prosty i doświadczony sposób stawiania trwałych budowli mieszkalnych i gospodarskich z surowey gliny*, [w:] „IzysPolska, czyli dziennik umiejętności, wynalazków, kunsztów i rękodziel...” 1822, t.II, cz.IV (nr 8), s.414-454 oraz tab. XXVIII, [także w:] www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=116125&tab=3 <dostęp 11.11.2010>; *Budowanie wiejskie z gliny surowey z wrzosem* [w:] „Dziennik Wileński” 1821, t.II, s.465-468; K. Krassowski: *Sposób stawiania budowli gospodarskich z wrzosu i gliny, i pokrycia onych dachem niepalnym*, nakład i druk Marcinkowskiego, Wilno 1834 (wyd. II: Nakładem Rubena Raf. Księg. Wileń., Wilno 1839).

dwood masonry, stosunkowo niedawno wzniesionych i nadal użytkowanych. Mieszkańcy pamiętają czasy budowy i podają informacje częściowo wyjaśniające pochodzenie tej konstrukcji i jej niuanse technologiczne. Pozwala to zaliczyć grupę 12 budynków z drewna opałowego w Uhowie do relikwów i zarazem do technologicznych anachronizmów - niezwykle cennych z uwagi na paradoksalność wynikającą z czasu ich powstania, a także z uwagi na ich nagromadzenie w jednej niewielkiej miejscowości, jak też ze względu na niezwykłość samej konstrukcji cordwood masonry, przyciągającej ostatnio uwagę badaczy w różnych krajach świata. Ale

nie tylko to wydaje się wartością uhowskich obiektów. Otóż w niektórych spośród tych 12 domów zastosowano unikalne rozwiązania materiałowo-technologiczne ścian, to jest takie, które wedle obecnej wiedzy autorów nie mają odpowiedników nigdzie indziej i występują tylko tu.

4. DOMY Z POLAN W UHOWIE

W tabeli 1 zamieszczono wykaz znajdujących się w Uhowie domów o ścianach z polan opałowych, z podaniem ich podstawowych parametrów.

Tab. 1. Domy z drewna opałowego w Uhowie (por. ryc. 1; wszystkie budynki są otynkowane)

Lp.	adres	powstanie	stan i użytkowanie	konstr. ścian
1.	ul. 1 Maja 6	ok. 1951 (?)	stan dobry; budynek zamieszkały	z polan topoli układanych ukośnie na zaprawie wap.-cem. (także naroża i szczyty)
2.	ul. 1 Maja 7	1952-1953	stan dobry; budynek zamieszkały	z polan topoli impregnowanych karbidem (!), układanych prostopadle na zaprawie wap.-cem.
3.	ul. Białostocka 8	b.d.	stan dobry; budynek zamieszkały	z polan układanych na zaprawie
4.	ul. Białostocka 32	1957	stan dobry; budynek zamieszkały	z polan układanych na zaprawie
5.	ul. Białostocka 43	1956	stan dobry; budynek zamieszkały	z polan topoli układanych ukośnie na zaprawie wap.-cem. (także naroża i szczyty)
6.	ul. Kościelna 4	1949 lub 1956	stan dobry; budynek zamieszkały	z polan topoli układanych ukośnie i zalewanych zaprawą wap.-cem. w szalunkach; węgły z cegły
7.	ul. Kościelna 18	1955	stan dobry; budynek zamieszkały	z polan układanych na zaprawie, zaś naroża prawdopodobnie z cegieł
8.	ul. Mickiewicza 25	1952	stan średni; budynek zamieszkały	z polan topoli układanych ukośnie na zaprawie wapiennej; szczyty i naroża ceglane
9.	ul. Mickiewicza 95	1955-1956	nieużytkowany od 1996 r. i zburzony w 2007 r.	z polan topoli układanych ukośnie na zaprawie wap.-cem. (także naroża i szczyty)
10.	ul. Surażska 4	b.d.	stan dobry; budynek od września 2011 r. pozostaje niezamieszkały	z polan układanych ukośnie na zaprawie wap.-cem.
11.	ul. Surażska 5	b.d.	stan średni, budynek niezamieszkały	z polan układanych ukośnie na zaprawie wap.-cem.
12.	ul. Szkolna 17	1957-1958	stan dobry; budynek zamieszkały	z polan osiki i topoli układanych ukośnie na zaprawie wapiennej; szczyty i naroża ceglane

Źródło: oprac. M. Kusznerko

Uhowo znajduje się na pograniczu zasięgu występowania dwóch rodzajów zabudowy z drewna opałowego. Na południe i zachód dość obficie (oczywiście, uwzględniając wyjątkowość omawianego budownictwa i jego statystyczną nieistotność pomimo niewąt-

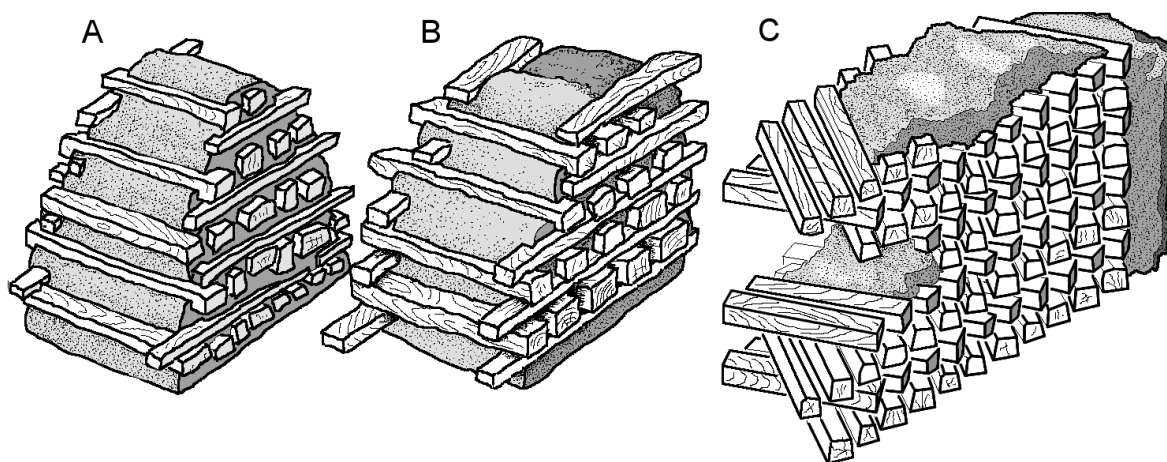
pliwego znaczenia kulturowego) występowały obiekty o ścianach z drewna opałowego układanego naprzemiennie ukośnie, spjanego zaprawą wapienną z pustką powietrzną w środku, pochodzące z lat pięćdziesiątych XX wieku. Ich genezy należałoby upatry-

wać w oddziaływaniu ówczesnych (to jest wydawanych tuż po II wojnie światowej) poradników budowlanych, a być może także książki Mikołaja Niewierowicza wydanej w 1930 roku¹². Dwanaście budynków w Uhowie w zasadzie należy właśnie do tej grupy.

Natomiast na wschód i na północ od Uhowa zarejestrowano relatywnie liczną grupę starszych budynków, pochodzących z lat międzywojennych (a nawet starszych) i wznoszonych z osikowych lub topolowych polan układanych prostopadłe do powierzchni ściany, spajanych zaprawą wapienną, cementowo-gliniano-wapienną lub nawet piaskowo-glinianą. Ich geneza pozostaje niejasna, gdyż układ polan i sposób konstrukcji różnią się od techniki opracowanej przez Mikołaja Niewierowicza i propagowanej przez późniejszych pa-

na pewno w najbliższych okolicach¹³. Poza tym wśród uhowskich 12 powojennych budynków o ścianach z drewna opałowego przynajmniej jeden (mianowicie dom przy ul. 1 Maja 7) ma ściany z polan układanych prostopadłe do elewacji, zatem wzniesione w sposób charakterystyczny dla wspomnianej tu starszej grupy podlaskich obiektów, choć sam ten budynek wzniesiono później, bo w latach 1952-1953.

Uhowo wydaje się godne szczególnej uwagi badawczej jako miejsce zetknięcia się dwóch różnych tradycji budowania z polan opałowych, a także nienotowanego gdzie indziej rozwinięcia się jednego z tych sposobów budowania. W dodatku, jak już wspomniano, w Uhowie twórczo eksperymentowano z tymi rozwiązaniami technologicznymi. Świadczą o tym udane

Ryc. 2. Układy polan w ścianach domów w Uhowie: A i B - układ prostopadły w domu przy ul. 1 maja 7; C - układ ukośny w pozostałych budynkach. Rys. J. Szewczyk

sjonatów taniego budownictwa z materiałów miejscowych. Jak już wspomniano, w pobliskim Białymstoku znajdowało się co najmniej 17 takich budynków. Pytanie, czy dawne (wzniesione przed II wojną światową) obiekty tego typu występowały także w Uhowie, pozostaje otwarte, bo choć nie przypominają sobie takich budynków starsi mieszkańcy Uhowa, to jednak na podstawie licznych przesłanek (natury geograficzno-lokalizacyjnej, na przykład bliskości Białegostoku) można się domyślać ich obecności jeśli nie w samym Uhowie, to

próby wznoszenia tu ścian w ruchomych szalunkach skrzyniowych (ul. Kościelna 4) i bez nich, z drewna suchego (ul. 1 Maja 7) i niewysuszonego (ul. Białostocka 43), z układem polan ukośnym (w większości budynków) i prostym (ul. 1 Maja 7), z ceglanyimi szczytowymi (ul. Mickiewicza 25) lub tylko z ceglanyim wzmocnieniem budynku w narożach (ul. Kościelna 18), lub też ze ścianami całkowicie drewnowapiennymi (ul. 1 Maja 6). Co do łączenia w jednym budynku wątku ceglanyego (w narożach lub szczytach) i polanyowego, to

¹² M. Niewierowicz: *Poradnik wiejskiego budownictwa ogniotrwałego z gliny i drzewa lub betonu i drzewa*, Wyd. Państwowy Bank Rolny, Wilno 1930.

¹³ W gminie Łąpy natrafiono dotąd na budynki z polan opałowych w samych Łapach i w Daniłowie Dużym (J. Szewczyk, *Budownictwo...*, *op.cit.*, s.377-378), ale pochodzą one również z lat powojennych. Najbliższe znane nam obecnie budynki starszego typu znajdują się w gminach Choroszcz (w Żółtkach, z 1934 roku, i w Turczyńcu, z początku XX wieku) i Turośń Kościelna (nieistniejące już cztery domy z drugiej dekady XX wieku).

zalecano je wprawdzie w dawnym piśmiennictwie niemieckojęzycznym¹⁴, ale w Polsce raczej tego nie praktykowano - i Uhowo jest pod tym względem unikatem.

Niewątpliwie zbadania wymagają wzajemne relacje pomiędzy tymi odrębnymi tradycjami budownictwa z drewna opałowego, a także relacje pomiędzy wspomnianym budownictwem w Uhowie a „książkowymi” zaleceniami budowlanymi z ówczesnych poradników budowlanych. Interesujące wydają się też ewentualne związki pomiędzy budownictwem z drewna opałowego w Uhowie a podobnym budownictwem na Wileńszczyźnie (lub nawet w innych regionach Polski i sąsiednich krajów). To ostatnie jest zresztą nie tylko znane z dawnej literatury¹⁵ i współczesnych opracowań naukowych¹⁶, lecz także wspomniane przez mieszkań-

Ryc. 3. Widok odsłoniętych polan w ścianie szczytowej domu przy ul. 1 Maja 6 w Uhowie. Fot. M. Kusznerko

ców samego Uhowa. Otóż właściciel jednego z „polanowych” domów, Waclaw Szczerba, wspomina, że podobne budownictwo istniało w okolicach Wileńszczyzny. Ponadto niektóre budynki z drewna polanowego w Uhowie wznosili majstrowie pochodzący prawdopodobnie właśnie z Wileńszczyzny, lecz miejscowa ludność informuje o nich bardzo lakonicznie – miał to być „Rosjanin Grisza” (nazywano go również Miszą) oraz jakiś „majster zza linii Curzona”. Ta ostatnia informacja jest o tyle ciekawa, że także w pobliskiej gminie Wyszki starsi mieszkańcy wspominają „majstra zza linii Curzona”, który stawiał domy, między innymi wznosił kilka

budynków o ścianach z drewna opałowego. Nazywał się Mojżesz Dudzicz. Czy to jednak on był majstrem wspomnianym przez mieszkańców Uhowa - „Miszą”? Zbieżność informacji o nim wydaje się nieprzypadkowa, ale nie można jednoznacznie odpowiedzieć na postawione tu pytanie. Inna rzecz, że Dudzicz, jak wspominają mieszkańcy gminy Wyszki, nie miał stałego zameldowania i przeważnie zamieszkiwał u gospodarzy, u których pracował. Mógł więc dorywczo pracować także przy wznoszeniu domów w Uhowie. Ponoć dużo pił i zmarł w latach sześćdziesiątych¹⁷, a dziś już nawet najstarsi mieszkańcy z trudem przywołują wspomnienia o tej (ponoć barwnej) osobie.

5. REFLEKSJE

W dotychczasowych badaniach polskich rodzimych tradycji budowlanych, w tym także tradycji podlaskich, koncentrowano się na formach, konstrukcjach i rozwiązaniach funkcjonalnych charakterystycznych dla najbardziej zamierzchłej przeszłości, a więc zazwyczaj najstarszych. Podkreślano reliktowość, w wielu przypadkach wywodząc ryzykowne (czasami wręcz mylne) sądy o prapolskich pierwiastkach tkwiących w budownictwie ludowym (*vide casus* Stanisława Witkiewicza i jego *stylu zakopiańskiego*), o zachowawczości tego budownictwa i jego związkach z klimatem (tezy formułowane przez Ignacego Tłoczka, w kwestii wpływu klimatu zresztą słuszne) lub o niektórych wzajemnych powiązaniach pomiędzy poszczególnymi wytworami ludowej kultury budowlanej (na przykład wywodzenie genezy dworu polskiego od rzekomego pierwiastkowego wzorca chłopskiej chałupy¹⁸). Natomiast koncentrując się na rzekomym lub prawdziwym konserwatyzmie chłopskiego budownictwa, pomijano całą sferę niezwykle ciekawych zjawisk budowlanotechnologicznych o nowszej proveniencji, ignorując je lub lekceważąc ich wartość tylko z uwagi na ich stosunkowo nową metrykę. Na przykład do niedawna nie podejmowano żadnych badań niezwykle ciekawego zjawiska z lat 1930-1960, jakim okazał się dynamiczny rozwój wschodniopodlaskiego elewacyjnego zdobnictwa drewnianych domów, i dopiero w pierwszej dekadzie XXI wieku uczyniono je przedmiotem szczegółowych analiz i kwerend terenowych – nieco spóźnio-

¹⁴ F.C.L. Karsten i J.H. Hundt (1811); A.D. Thaer (1811).

¹⁵ M. Niewierowicz (1930).

¹⁶ J. Szewczyk, *Budownictwo...*, *op.cit.*, s.74-78.

¹⁷ J. Szewczyk, *Budownictwo...*, *op.cit.*, s.213.

¹⁸ Por. krytyczne ujęcie takich tez, niekiedy nawet prezentowanych przez polskich badaczy budownictwa ludowego, [w:] M. Leśniakowska: *'Jam dwór polski...'*, *czyli jeszcze raz o mityzacji w nauce*, [w:] „Polska Sztuka Ludowa”, rok XLIV, nr 3, Polska Akademia Nauki, Instytut Sztuki, Warszawa 1990, s. 29-34.

¹⁹ Zob. J. Szewczyk, *Ludowe zdobnictwo podlaskich domów*, „Rozprawy Naukowe” nr 162, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2008; A. Gawel: *Zdobnictwo drewnianych domów na Białostocczyźnie*, wyd.2, Orthdruk, Białystok 2010.

nych z uwagi na zanikanie tej ornamentyki w terenie, lecz mimo to bardzo owocnych¹⁹.

Podobnie rzecz ma się z budownictwem z nietypowych materiałów. W powszechnej świadomości (także w opiniach spotykanych wśród profesjonalistów, nawet architektów i etnografów) Podlasie stało *drewnem i strzechą*, zatem upatrywano wartości historyczno-kulturowo-architektonicznych w budownictwie z drewna, pomijając wiejskie zabudowania gliniane oraz wzniesione z innych materiałów lokalnych. W rezultacie obecnie właściwie nie mamy wiedzy na temat ram czasowych, w jakich to budownictwo powstawało, rozpowszechniało się i ulegało przekształceniom. Tymczasem nowsze badania odstawiają zaskakującą różnorodność podlaskich technologii, nazwijmy je, alternatywnych, to jest: glinobitych, glino-plecionych (strychulcowych, zwanych tu *lepiankowymi*), glinokładanych (np. gliniano-jałowcowych, gliniano-skorupowych, gliniano-kaflowych i gliniano-polanowych), wapienno-plecionych, wapienno-polanowych, z surowych cegieł glinianych spajanych gliną i wielu innych. Niektóre można przyporządkować pewnym obszarom – na przykład budynki o ścianach ze skorup (dachówkowych i garncarskich, rzadziej kaflowych) spajanych gliną powstawały dość licznie w okolicach Czarnej Wsi Kościelnej, będącej ongiś silnie rozwiniętym ośrodkiem garncarskim, i w okolicach Siemiatycz, będących dawniej silnym ośrodkiem kaflarstwa. „Ośrodkiem” budownictwa lepiankowego była Rudka, gliniano-jałowcowego – dolina Bugu (zwłaszcza gmina Perlejewo), a jednym z „ośrodków” budownictwa polanowo-wapiennego jawi się właśnie Uhowo. Jak już powiedziano, zastanawia liczba aż 12 znajdujących się w Uhowie obiektów o ścianach z polan opałowych, zastanawia też ich zróżnicowanie i niektóre niuanse technologiczne, a także krótka metryka.

Natomiast obserwując zainteresowanie, jakim obecnie obdarza się konstrukcję *cordwood masonry* na świecie²⁰, można zaryzykować twierdzenie, że odpowiednia ochrona i upowszechnianie informacji o uhowskich budynkach z polan opałowych mogłoby (przy odpowiednim profesjonalnym podejściu) stanowić podstawę wypracowania przez tę miejscowość niepowtarzalnej marki turystycznej (na przykład jako „ośrodka budownictwa z polan opałowych”, „zagłębia *cordwood masonry*” itp.) – oczywiście, o ile unikalna tożsamość tej miejscowości nie zostanie utracona wskutek zużywania się i likwidacji starej tkanki budowlanej.

LITERATURA

1. *Budowanie wiejskie z gliny surowej z wrzosem*, „Dziennik Wileński” 1821, t.II, s.465-468.
2. **Gaweł A. (2010)**, *Zdobnictwo drewnianych domów na Białostocczyźnie*, wyd.2, Orthdruk, Białystok.
3. **Jenkins P.B. (1923)**, *A Stove-wood House*. „Wisconsin Magazine of History” nr 7, s.189-193, [także w:] <http://content.wisconsinhistory.org/cdm4/document.php?CISOROOT=/wmh&CISOPTR=3966&CISOSHOW=3886> <dostęp 22.06.2010>.
4. **Karsten F.C.L. i Hundt J.H. (1811)**, *Beschreibung einerhöchsteinfachen Methodewie Landgebäude mit Ersparung aller Sohl- Stender- und Riegel-Hölzererbautwerden können*, Doench, Liegnitz.
5. **Krassowski K. (1834)**, *Sposób stawiania budowli gospodarskich z wrzosu i gliny, i pokrycia onych dachem niepalnym*, nakład i druk Marcinkowskiego, Wilno (wyd. II: Nakładem Rubena Raf. Księg. Wileń., Wilno 1839).
5. **Kusznerko M. (2011)**, *Nowo odkryta grupa 12 budynków z drewna opałowego we wsi Uhowo*. „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t.7, Muzeum Rolnictwa im K. Kluka w Ciechanowcu, Ciechanowiec – w druku.
6. **Leśniakowska M. (1990)**, *‘Jam dwór polski...’, czyli jeszcze raz o mityzacji w nauce*, „Polska Sztuka Ludowa”, rok XLIV, nr 3, Polska Akademia Nauki, Instytut Sztuki, Warszawa, s. 29-34.
7. **Niewierowicz M. (1930)**, *Poradnik wiejskiego budownictwa ogniotrwałego z gliny i drzewa lub betonu i drzewa*, Wyd. Państwowy Bank Rolny, Wilno.
8. **P.W. (1822)**, *Prosty i doświadczony sposób stawiania trwałych budowli mieszkalnych i gospodarskich z surowej gliny*, „Izys Polska, czyli dziennik umiejętności, wynalazków, kunsztów i rękodzieł...”, t.II, cz.IV (nr 8), s.414-454 oraz tab. XXVIII, [także w:] www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=116125&tab=3 <dostęp 11.11.2010>.
9. **Szewczyk J. (2010)**, *Budownictwo z polan opałowych (cordwood masonry albo stackwall)*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej („Rozprawy Naukowe” nr 203), Białystok 2010.
10. **Szewczyk J. (2008)**, *Ludowe zdobnictwo podlaskich domów*, „Rozprawy Naukowe” nr 162, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok.
11. **Szewczyk J. (2010)**, *O związkach czesko-sudeckiej konstrukcji budowlanej typu „krčková stavba” z budownictwem ludowym na Podlasiu*. „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t.6, Muzeum Rolnictwa im. K. Kluka w Ciechanowcu, Ciechanowiec, s. 83-123.
12. **Thaer A.D. (1811)**, *Ueber die Sundtsche Lehmbau-Methode*, „Annalen der Fortschritte der Landwirtschaft in Theorie und Praxis”, 1811, t.II, s.554-568, [także w:] <http://books.google.pl/books?id=Dt46AAAAcAAJ> <dostęp 11.11.2010>.

Praca powstała w ramach badań statutowych ZU i PP w 2011 (S/WA/2/07).

²⁰ Wystarczy bowiem wpisać tę frazę lub słowo „stackwall” w przeglądarce internetowej, aby otrzymać lokalizatory internetowe nie tylko stron, lecz nawet obszernych portali internetowych poświęconych tej technice budowania. Por. na przykład portale: www.cordwoodmasonry.com, www.daycreek.com, www.cohabitat.net.